

Наталія СОКОЛОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка історичних наук, доцентка,
Київ, Україна

Nataliia SOKOLOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: sokolik_n@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-5393-8567>

Ігор ОЛЕКСИН,

доцент кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидат філософських наук, доцент,
Київ, Україна

Igor OLEKSYN,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: igoroleks@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-6650-627X>

Оксана ПОПОВА,

доцентка кафедри
соціально-гуманітарних дисциплін
Національного університету
фізичного виховання і спорту України,
кандидатка філософських наук, доцентка,
Київ, Україна

Oksana POPOVA,

Associate Professor
at Social and Humanitarian Disciplines Department,
National University of Ukraine
on Physical Education and Sport,
PhD in Philosophy, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

e-mail: popovaob9@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0457-4883>

Спортивне життя й розваги студентів Дерптського (Юр'ївського) університету (1802–1917)

Стаття досліджує спортивне життя та дозвілля студентів Дерптського університету впродовж 1802–1917 рр. В умовах імперської політики русифікації молоді представники місцевих еліт намагались зберегти національні традиції, створивши особливу субкультуру поведінки повсякдення у формі спортивних і балагурських розваг. Саме Дерптський університет зберіг особливе ставлення до спорту не лише як способу фізичного вдосконалення, але і як до студентської корпоративної культури. Форми фізкультурно-спортивної організації студентів зводились до відвідування факультативних учбових занять, проведення самостійних тренувань членами корпорацій, організації спортивних гуртків і товариств, участі в масових спортивних заходах. Доведено, що, окрім звичних для студентів розваг (відвідування театрів, балних вечорів тощо), молодь приваблювали веселощі, які були чи заборонені адміністрацією, чи не відповідали загальноприйнятим морально-етичним нормам. Тим більше, що приховування порушень правил з боку студентства керівництвом освітнього закладу й містянами дозволяли уникати покарань найактивнішим балагурам.

Ключові слова: студент, спорт, розваги, університет, дозвілля.

Sports and Leisure Activities of Students at the University of Dorpat (Yuryev) (1802–1917)

The article is devoted to the study of sports and leisure activities of students at the University of Dorpat in 1802–1917. The conquest of the former Swedish lands by the Russian Empire led to the growing dissatisfaction among the youth of the Livonian province both with the situation itself and with the behaviour of some local elites who were ready to cooperate with foreigners. In the context of the imperial policy of Russification, young

representatives of the local elites tried to preserve national traditions, creating a special subculture of everyday behaviour in the form of sports and in jest. It was the University of Dorpat that preserved a special attitude to sport not only as a way of physical improvement, but also as part of the student corporate culture. Young people tried to respond to the reactionary policy of the imperial authorities to eliminate the 'pleasant' disciplines and close the sports facilities. Students also got organised, as they continued to improve their sports skills in the corporate premises and in the early 20th century they contributed to the organisation of three sports societies. The ways in which students could participate in physical culture and sports were limited to attending optional classes, conducting independent training by members of corporations, setting up sports clubs and societies, and holding mass sports events. It is proved that in addition to the usual entertainment for students (visiting theatres, ballrooms, etc), young people were attracted to fun activities prohibited by the authorities or that did not meet generally accepted moral and ethical standards. Clashes with the police, townspeople, and teachers were commonplace. Furthermore, the management of the educational institution and the townspeople allowed the most active troublemakers to avoid punishment by concealing violations of the rules. Attempts by the authorities to influence the behaviour of students at the University of Dorpat failed.

Keywords: student, sport, leisure activities, university, leisure.

Русифікаційна політика імперської влади на захоплених територіях породжувала в середовищі молодих представників місцевої еліти настрої певного декадентства. Важко було сприймати той факт, що в найближчий час нічого не зміниться, тим паче, що частина знаті готова співпрацювати з окупаційним режимом. Саме молодь відчувала дисонанс між необхідністю дотримання національних традицій та нав'язаною політикою російської влади. Однією із форм спротиву для юнацтва Дерпту, шведської території, загарбаної Петром I, стала спроба зберегти свої традиції через дозвілля, часто у формі балагурського руху. Вагоме місце в житті німецькомовних студентів Ліфляндської губернії посів спорт, який залишався обов'язковим складником студентської корпорації Дерптського університету.

Проблематика спортивного життя та дозвілля студентства Дерптського університету залишається маловивченою в українській історіографії, адже немає жодного спеціального дослідження з цього питання. Формування та функціонування Дерптської історико-правової школи вивчали Олександр Головка та Володимир Гречко⁷⁰. Діяльність української студентської громади у Дерптському університеті на поч. 20 ст. висвітлена в роботах Олега Купчика і Сергія Ісакова⁷¹. Фаховий

підготовці студентів Дерптського університету присвятила статтю Наталія Соколова⁷². Харківський дослідник Іван Посохов проаналізував особливості студентської субкультури університетів Російської імперії впродовж 19 — початку 20 ст., зацентрував увагу на цінностях та ідеалах студентської спільноти⁷³. Особливості формування студентських корпорацій в університетах Російської імперії, зокрема в Дерптському, розглянула американська дослідниця Ребекка Фрідман⁷⁴. Аналіз специфіки становлення музики як навчальної дисципліни у Тартуському університеті, починаючи з моменту заснування навчального закладу, здійснив естонський дослідник Яан Росс⁷⁵. Також досліджувалося питання історії розвитку важкої атлетики та фехтування в Тартуському університеті впродовж 20 ст.⁷⁶

Метою роботи є висвітлення особливостей розвитку та значення фізичної культури та розваг у студентському середовищі Дерптського університету впродовж 19 — початку 20 ст.

Історія Дерптського університету (нині Тартуський університет, Естонія) розпочинається з 1632 р. із започаткування Academia Gustaviana. Цей навчальний заклад проіснував 24 роки, доки московські війська не окупували місто, змусивши професорсько-викладацький склад і студентство тікати до Швеції. Встановлення шведсько-

⁷⁰ Головка О. М., Греченко В. А. Дерптська історико-правова школа (перша третина XIX ст.). *Право і Безпека*. 2013. № 4. С. 6–14.

⁷¹ Купчик О. Діяльність студентів-українців у Дерптському університеті на початку XX ст. (за матеріалами газети «Рада»). *Європейські історичні студії*. 2023. № 25. С. 38–48; Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті XIX — початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 1. С. 70–82.

⁷² Соколова Н. Фахова підготовка студентів у Дерптському університеті (1803–1917 рр.). *Часопис української історії*. 2018. Вип. 37. С. 102–109.; її ж: Медальні роботи студентів історико-філологічного факультету імператорського Дерптського університету (1803–1917 рр.). *Часопис української історії*. 2017. Вип. 36. С. 105–112.

⁷³ Посохов І. С. Студентство університетів Російської імперії XIX — початку XX ст.: становлення та еволюція субкультури. Харків: Раритети України, 2013. 275 с.

⁷⁴ Friedman R. Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804–1863. New York: Palgrave Macmillan, 2005. 195 pp.

⁷⁵ Ross J. From the history of the University of Tartu late XIX — early XX centuries (episodes related to the study of music). *Tuna*. 2009. № 1. С. 208–227.

⁷⁶ Tahnas A., Maepalu E. Raskejoustiku ja vehklemise arengust Tartu ulikoolis. Tartu ulikooli ajaloo kustumusi. Tartu, 1981. № XII. С. 170–173.

го контролю над Дерптом сприяло відновленню роботи університету в 1690 р. як *Academia Gustaviana Carolina*. Внаслідок Північної війни (1700–1721) частина шведських територій відійшла Московському царству, перейменованому на Російську імперію. Попри обіцянки Петра I не зачиняти навчальний заклад, професори-шведи відразу залишили університет, що сприяло його закриттю. Лише в 1802 р. за активної участі остзейської шляхти та дозволу Павла I, котрий намагався зменшити відсоток балтійських студентів в європейських вищих навчальних закладах, розпочинає роботу Дерптський університет, який набув право широкої автономії на відміну від Московського, Казанського, а згодом Харківського, Санкт-Петербурзького та Київського університетів. За прикладом європейських вищих шкіл, заклад отримав право присвоювати вчені ступені, самостійно визначати професорсько-викладацький склад. Саме тут виникають перші студентські корпорації за територіальною ознакою. Педагоги й студентська молодь намагалися зберегти давні традиції, що часто суперечили власне російським. Недаремно міністр народної освіти С. Уваров в 1833 р. у донесенні імператору Миколі I наголошував, що в середовищі університетської молоді помітні залишки старовинних звичаїв німецьких університетів — пристрась до поєдинків і гучних розваг під відкритим небом. Все це — продукт місцевих звичаїв, успадкований від попередніх поколінь, що може давати привід для неприємностей⁷⁷.

Дерптський університет складався з чотирьох відділень: філософського, медичного, юридичного й богословського. У 1850 р. реорганізовано філософський факультет і на його основі утворено історико-філологічний і фізико-математичний факультети. У перший рік існування закладу вищу освіту отримувало 46 осіб. Проте наступного року їх кількість зросла до 95. Далі спостерігається тенденція збільшення кількісного показника: з 1810 р. — більше 200 осіб; з 1821 р. — більше 300; 1827 р. — в межах 500–600 студентів; з 1871 р. — більше 700; з 1879 р. — в межах 1000–1900 осіб⁷⁸.

Студенти Дерптського університету вели активне спортивне життя, чому сприяла нормативно-правова база закладу. На відміну від статутів інших університетів Російської імперії, де передбачались у штаті посади викладачів малювання, музики й танців, інколи гімнастики, Статут Дерптського визначав таких фахівців: шталмейстера

(головний конюх), фехтування та вольтижування, музики, танців, плавання та малювання й гравірування⁷⁹. Кошторис закладу передбачав надання їм досить значних річних окладів. Так, шталмейстер отримував 1 тисячу карбованців, фехтмейстер — 600, танцмейстер — 500, вчитель плавання — 250. Для розуміння престижу цих посад слід наголосити, що заробітна платня ректора становила 1 тисячу карбованців⁸⁰. Документ закріплював необхідність мати приміщення для занять спортом: манеж на чолі з шталмейстером, танцювальний зал, заклад для плавання, де доступ до послуги мали всі співробітники університету⁸¹.

Варто наголосити, що всі заняття спортом були факультативними, їх відвідування вимагало від студентів додаткових витрат. Правила для навчання в Дерптському університеті (1838 р.) встановлювали чіткий тариф за відвідування занять. Так, молодь, яка мала бажання взяти уроки плавання, повинна була сплачувати за щоденне навчання 10 карбованців за квартал або 50 копійок за урок. Щоденне годинне заняття танцями вартувало 60 карбованців щомісяця. Вчитель фехтування міг брати від своїх учнів грошову нагороду в сумі 10 карбованців за пів року. Він зобов'язувався мати власне приміщення для тренувань та інвентар⁸².

Попри чітку регламентацію організації спортивних занять Статутом і Правилами університету, виникли значні труднощі через матеріальне забезпечення та ставлення імперської влади до особливих вподобань ліфляндської молоді щодо занять спортом. Уряд лякала активність дерптських студентів, які полюбили влаштовувати дуелі на шпагах чи пістолях, активно розважатись у місті, тому не дивно, що влада користувалась будь-якою можливістю ліквідувати заняття, пов'язані з фізичним удосконаленням студентів. Варто наголосити, що впродовж 19 ст. російський уряд сприймав спорт як елітну розвагу, а не самоцінне явище культурного життя людини. Практичне значення занять фізичною культурою зводилось до удосконалення навичок верхової їзди, потрібної під час військової служби, та демонстрації танцювальних вмінь на балах. А оскільки влада не вбачала в студентстві потенційного резерву для поповнення військ, відповідно не намагалася вирішити питання щодо організації фізичного виховання молоді.

Згідно з університетським кошторисом найкраще фінансувалось утримання манежу,

⁷⁷ Чумиков А. А. *Летопись забав и шалостей Дерптских студентов 1803–1887. Русская старина*. 1890. № 2. С. 364.

⁷⁸ Статистические таблицы и личные списки по Императорскому Юрьевскому, бывшему Дерптскому, университету (1802–1901). Юрьев, 1902. С. 4–8.

⁷⁹ Устав Императорского Дерптского университета. Дерпт, 1820. С. 46.

⁸⁰ Там же. С. 142.

⁸¹ Там же. С. 60.

⁸² Правила для учащихся в Дерптском университете. Дерпт, 1838. С. 10.

на який витрачалась колосальна сума у розмірі 4 тисяч карбованців, стільки ж виділялося на Ботанічний сад⁸³. Від шталмейстера вимагалось утримання не менше 8 коней для занять верховою їздою. У 1821 р. спорудили нову кам'яну будівлю для манежу. Однак в 1860 р. манеж закрили, вчителів верхової їзди звільнили, а гроші, що виділялись на його зарплатню, перерозподілили на оклад для професора новоствореної кафедри загальної патології та патологічної анатомії. Це рішення ухвалив попечитель Дерптського навчального округу Є. фон Бракке, незважаючи на спроби місцевої еліти зберегти манеж. Звернення князя Суворова до міністра народної освіти Є. Путяти щодо відновлення роботи манежу в Дерптському університеті не дало результату. Завдяки зусиллям Є. фон Бракке новий міністр народної освіти О. Головнін відмовив голові ліфляндської шляхти А. фон Еттінгену задовольнити чергове прохання та порекомендував організувати функціонування закладу за приватний кошт⁸⁴. Наявність в штатному розписі посади вчителя верхової їзди свідчить про те, що ліфляндська еліта й студенти Дерптського університету добились від керівництва рішення про повернення факультативних занять з кінного спорту. Так, в 1865 р. університетським коштом виділялось 1200 карбованців на утримання манежу і 450 на зарплатню вчителю⁸⁵. З 1891 до 1896 р., тобто до моменту його закриття, манеж існував як приватний заклад.

Виникли проблеми і з організацією занять з плавання. Реально студенти отримали змогу навчатися плаванню лише в 1819 р., коли на пропозицію професора кафедри гігієни та історії медицини М. Е. фон Стікса й професора кафедри патології, терапії і клініки Ф. Ердмана було визначено місце для купання студентів на річці Ембах. У 1822 р. було побудовано окрему будівлю для занять із плавання, яку оберігав охоронець, у розпорядженні котрого знаходився рятувальний човен. За рахунок університетських коштів було придбано рятувальне обладнання, яке в 1862 р. передали частково до повітового шпиталю, частково у розпорядження професора анатомії⁸⁶. З цього моменту в штаті університету посада вчителя плавання залишалась вакантною до 1880 р., моменту її ліквідації. Упродовж 1862–1880 рр.

університет користувався послугами тимчасових вчителів.

Університетське керівництво не змогло сприяти розбудові власних приміщень для занять фехтуванням і хореографією та обмежувалося орендою приватних залів. Хоча в 1857 р. на Домській горі в «Моргенштернівському саду» поряд з університетською клінікою розбудували приміщення для тримання спортивного інвентарю для фехтування, на що витратили 209 карбованців 40 копійок⁸⁷. Значно менше уваги університетське керівництво приділяло викладанню хореографії. З 1865 р. вчителю танців призначено найменшу зарплатню в 100 карбованців серед усіх викладачів фізкультурно-спортивного спрямування. У травні 1867 р. університетською адміністрацією ухвалено рішення тимчасово ліквідувати заняття хореографією, а гроші перерозподілити на утримання викладача новоствореної дисципліни «гімнастика». Лише в жовтні 1878 р. за рахунок урізання вдвічі заробітної платні вчителя плавання відновили заняття з танців і виділили 100 карбованців для вчителя⁸⁸. У 1891 р. згідно з рішенням Державної ради ліквідували посади вчителів танців, плавання, верхової їзди та фехтування. Гроші, що виділялись на утримання вчителів, які організовували спортивне дозвілля студентів, перерозподілялись для збільшення окладів викладачам іноземних мов⁸⁹. Незважаючи на розпорядження, заняття з фехтування в Дерптському університеті продовжувались до 1902 р., коли в штатному розписі залишилась лише посада вчителя гімнастики. На заняття з гімнастики виділялося по 1 годині двічі на тиждень, і проходили вони у спеціальному приміщенні «Turnhalle», побудованому в 1890 р. Слід зазначити, що вже з другого семестру 1906 р. до 1917 р. ця посада залишалась вакантною⁹⁰.

Викладали спортивні дисципліни в першій половині 19 ст. виключно іноземні спеціалісти. Упродовж тридцяти років посаду вчителя верхової їзди займав Р. фон Дауе; фехтували студенти під керівництвом А. Мальмстрема та Г. Книгге; танцювальне мистецтво викладали Ф. Пелабон, Д. Тірон, К. Йордан; вчителями плавання запрошувались представники родини Штеккелів⁹¹. У другій половині 19 ст. тенденція збереглася. Верхову їзду викладали Р. фон Вульф, Т. Розенпфланцер, В. фон Ліпгардт та Ф. фон Блок; фехтування —

⁸³ Устав Императорского Дерптского... С. 144.

⁸⁴ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский, бывший Дерптский, университет за сто лет его существования (1802–1902). Юрьев, 1902. Т. 1. С. 475–476.

⁸⁵ Устав Императорского Дерптского университета 1865 года. Санкт-Петербург, 1865. С. 30.

⁸⁶ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 477.

⁸⁷ Там же.

⁸⁸ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский ...Т. 2. С. 128.

⁸⁹ Там же. С. 43.

⁹⁰ Обзор лекций в Императорском Юрьевском Университете. 1906. г. II семестр. Ученые записки Императорского Юрьевского университета. 1906. № 3. С. 13–14.

⁹¹ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский...Т. 1. С. 409.

Г. Маттісон; танці — Р. Ебергардт-Юліус. З 1867 р. в Дерптському університеті запроваджено заняття з гімнастики, де до викладацької роботи залучали як іноземних спеціалістів (К. Гаупт, Р. Вінгольд, Е. Древес), так і місцевих вчителів (П. Буро, О. Пунга).

Через обмежені можливості для фізичного розвитку й реалізації особистих потреб у стінах університету студенти, починаючи з 80-х рр. 19 ст., беруть участь у діяльності спортивно-гімнастичних товариств Дерпта. Вони відвідують шаховий клуб, двічі на тиждень — яхт-клуб, велосипедні клуби «Товариство велосипедистів», «Уніон» і «Тара», гімнастичне товариство⁹². У 1910 р. в Дерпті було організовано спортивно-гімнастичне товариство «Спорт», члени якого могли займатись різними видами боротьби й боксом. Зусиллями гуртківців організовувались міські змагання з зазначених видів спорту, в яких активну участь брали студенти⁹³.

Варто наголосити, що в Дерптському університеті розпочали викладати фізичну реабілітацію. Так, з 1911 р. на медичному факультеті запроваджено посаду вчителя масажу, лікувальної гімнастики та механотерапії. Заняття проводились по 6 годин на тиждень. Упродовж 1911–1917 рр. це місце обіймав Г. Вельц.

Слід звернути увагу й на самоорганізацію студентської молоді в спортивній сфері. Дерптські студенти полюбили організовувати прогулянки на човні. Так, випускник університету, відомий гігієніст і геронтолог З. Френкель згадував про річкову екскурсію, яку йому організували студенти Ярилов та Шаталов Ембахом до озера Виртсьярв. Мандрівка тривала декілька днів. Студенти самостійно веслували, змінюючи одне одного щогодини. А вже через два тижні ця ж група здійснила поїздку з Дерпта річкою Емба до озера Пейпус. Під час екскурсії молодь не лише знайомилася з місцевими краєвидами, а й намагалася зав'язати діалог із місцевим населенням⁹⁴.

Однією з улюблених зимових розваг дерптських студентів було відвідування ковзанки. За спогадами колишнього студента Г. Шульца, окрім катання на ковзанах, студенти полюбили спостерігати за директором ковзанки Блау, який самостійно намагався боротися з безбілетниками⁹⁵.

Варто наголосити, що в другій половині 19 ст. студентство Російської імперії було позбавлене можливості брати участь у суспільному житті. Участь студентів у політичних виступах сприяла запровадженню жорстких обмежень прав і свобод в університетах країни. Згідно зі Статутом імператорських російських університетів від 23 серпня 1884 р. студентам не дозволялося вчиняти жодних дій корпоративного характеру. Тобто їх позбавили права на ініціативу створення гуртків, земляцтв чи кас взаємодопомоги⁹⁶. Революційні події на початку 20 ст. в країні змусили владу піти на певні поступки освітянам і студентству. Активізації спортивного життя в Дерптському університеті сприяло рішення Миколи II від 25 серпня 1905 р. щодо надання автономних прав університетам Російської імперії. Як наслідок, в 1907 р. у директивних документах університетів з'являються статті, що регламентують діяльність студентських організацій, зокрема й спортивного спрямування. Цей крок сприяв появі перших студентських спортивно-фізкультурних гуртків в Дерптському університеті. Так, за рішенням Ради університету від 7 травня 1910 р. розпочало роботу Товариство всебічного фізичного розвитку студентів, 16 жовтня 1908 р. — Студентських гурток спорту⁹⁷. 26 квітня 1913 р. було засновано Фехтувальний гурток студентів⁹⁸. Завдяки зусиллям студентської молоді в 1902 р. на Домській горі створено майданчик для гри в лаун-теніс.

Дозвілля студентів Дерптського університету мало такі форми: активна участь у роботі студентських корпорацій, влаштування музичних вечорів, читання літератури, часто забороненої.

Пасивною формою дозвілля студентів було читання. Університетська бібліотека не могла задовольнити читацькі потреби студентів. Є. Петухов у своїй роботі, присвяченій історії Дерптського університету, наголошував на постійних проблемах комплектування бібліотечних фондів⁹⁹. Молодь змушена була самостійно купувати книги, часто за останні кошти. Прикладом є листи майбутнього поета М. Язикова до свого брата з проханням надіслати вказану літературу¹⁰⁰.

Найпопулярнішою літературою серед студентства залишалась заборонена. І це зрозуміло, адже тривалий період в Дерптському університеті

⁹² Путеводитель и справочная книжка по Юрьеву и Юрьевскому университету. Юрьев, 1904. С. 44–46.

⁹³ Tahnas A., E. Maepalu Raskejoustiku... С. 170.

⁹⁴ Френкель З. Г. Записки и воспоминания о пройденном жизненном пути. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

⁹⁵ Dr. Bertram Baltische Skizzen, oder, Fünfzig Jahre zurück. Zweites Bändchen. Dorpad, 1873. С. 191–194.

⁹⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование императора Александра III. Спб., 1893. Т. 9. С. 1017–1018.

⁹⁷ Отчет о состоянии и деятельности императорского Юрьевского университета за 1912 год. Юрьев, 1913. С. 192–193.

⁹⁸ Отчет о состоянии и деятельности императорского Юрьевского университета за 1913 год. Юрьев, 1914. С. 263.

⁹⁹ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 2. С. 117–118.

¹⁰⁰ Письма Н. М. Язикова к родным за дерптский период его жизни (1822–1829) / под ред. Е. В. Петухова. Санкт-Петербург, 1913. С. 31–34.

панувала певна свобода, пов'язана з автономією закладу. Крім того, Дерптський університет перетворився на *alma mater* для інакодумців. Як зазначав у своїх спогадах колишній вихованець закладу Є. Деген, Дерпт перетворився на місце заслання для «неспокійних елементів»¹⁰¹. У різні хронологічні періоди студенти зачитувались забороненими творами В. Белінського, О. Герцена, О. Блана, К.-А. Сен-Сімона, Ф.-Б. Фур'є, М. Чернишевського. Наприкінці 19 ст. популярності набула марксистська література. Видатний український правознавець Б. Кістяківський під час навчання в Дерпті активно вивчав літературу та позиціонував себе філософом марксизму¹⁰². З. Френкель переклав декілька робіт К. Маркса й Ф. Енгельса з німецької мови на російську та зробив відповідну доповідь на засіданні Товариства російських студентів¹⁰³.

Зрозуміло, що однією з улюблених розваг студентської молоді було відвідування театру. Проте у дерптських студентів виникли проблеми щодо реалізації театральних уподобань. Це пов'язано з тим, що з першої половини 19 ст. імперський уряд намагався ізолювати студентство від міського населення. У зв'язку з цим будуються гуртожитки інтернатного типу, університетські церкви і навіть з'являються заборони на відвідування театру. Влада боялась, що в проєвропейському Дерпті неблагонадійні актори негативно впливатимуть на світогляд молоді.

У 1804 р. в місті імператорським наказом заборонено будь-які театральні постанови. Однак, незважаючи на це, з 1809 р. в Дерпті починають ставити любительські постановки, в яких участь бере декан медичного факультету Д. Балк, за що професор отримав догану. Завдяки зусиллям громадськості в 1812 р. група Лесмана здобула право на постановку, однак скандал між поліціантами та присутніми студентами призвів до остаточної заборони театру в місті¹⁰⁴. Спроба княгині О. Барклай-де-Толлі в 1824 р. провести благодійну театральну виставу за участі дерптських студентів не отримала підтримки з боку імператора Олександра І. Так само відхилили пропозицію містян щодо залучення студентської молоді до постановки безкоштовних вистав, за офіційним приводом — через негативний вплив нижчих станів на шляхетську молодь¹⁰⁵. Слід наголосити, що студентству вдавалося обходити ці заборони. Так,

за спогадами композитора Ю. Арнольда наприкінці 20-х рр. 19 ст. студенти під керівництвом лектора німецької мови Р. Раупаха, за участі жінок, поставили декілька комедій Й. Гете, Ф. Шиллера, Т. Кернера, А. Коцеби, А. Мюллнера¹⁰⁶.

Завдяки наполегливості студентів керівництву довелося додати параграфи до Правил для навчання в Дерптському університеті (1838 р.), що дозволяли молоді брати участь у театральних постановках не більше 8 разів на рік, за умови збереження права обрання репертуару за університетським керівництвом та без участі жінок¹⁰⁷. Театральне життя в Дерпті відновилося лише в 1867 р. Відвідування театру перетворилося на одну з улюблених розваг студентської молоді та сприймалося не лише як норма культурного дозвілля, а як невід'ємна частина їхнього світського життя. Однак стати членом театального товариства було майже нереально. Так, в 1900 р. організовано «Юр'ївський Естський драматичний гурток любителів». Стаття 11 II розділу Статуту забороняла ставати членами гуртка всім, хто навчається в будь-яких освітніх закладах¹⁰⁸. Проте студенти мали можливість брати участь у театральних постановках. Лише після розширення автономних прав університетів Російської імперії в 1905 р. вихованці Дерптського університету організували Юр'ївський студентський драматичний гурток (постанова Ради університету від 26 жовтня 1907 р.)¹⁰⁹.

Тогочасна молодь захоплювалась і музичним мистецтвом. За Статутом Дерптського університету музика була серед навчальних дисциплін факультативного характеру. Проблеми кадрового забезпечення, коли університетська адміністрація не могла впродовж перших років функціонування закладу заповнити вакантну посаду вчителя музики, змусили 17 студентів, а це близько чверті від загальної кількості слухачів, в 1806 р. звернутись до ректора з проханням знайти викладача¹¹⁰. Цей факт свідчить про високий попит студентства на заняття музикою.

З 1807 р. в штатному розписі постійно значалася посада вчителя музики, яку обіймали Г.-В. Фріке, М. Томсон, Ф.-Х. Бреннер., Г. Целльнер, Г. Гартган. У спеціально орендованих приміщеннях студенти мали змогу музикувати. Молодь любила організовувати музичні гуртки, учасники яких не лише удосконалювали майстерність

¹⁰¹ Деген Е. Воспоминания дерптского студента. *Мир Божий*. 1902. № 3. С. 90.

¹⁰² Френкель З. Г. Записки и воспоминания... URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

¹⁰³ Там же.

¹⁰⁴ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 285–286.

¹⁰⁵ Там же. С. 574.

¹⁰⁶ Воспоминания Юрия Арнольда. Москва, 1892. Вып. 1. С. 119.

¹⁰⁷ Правила для учащихся... С. 20.

¹⁰⁸ Устав Юрьевского (Лифляндской губернии) Эстского драматического кружка любителей. Юрьев, 1903. С. 3.

¹⁰⁹ Отчет о состоянии и деятельности ... за 1912 год... С. 192.

¹¹⁰ Jaan Ross. From the history of the University of Tartu... С. 208.

гри на інструментах чи вокал, але й поглиблено вивчали теорію. Гуртківців часто залучали до участі в різних університетських урочистостях.

Студентська молодь любила відвідувати музичні вечори, організовані місцевою елітою. Так, Ю. Арнольд згадує про заходи, які влаштовували родини фон Гергардтів та фон-дер-Боргів, де збирались не лише аристократи й професійні музиканти. Двері будинків знаті були прочинені для талановитої студентської молоді. Автор із захватом пригадує гру на скрипці студента єврейського походження Ю. Давідгофа та чудовий спів братів Геппенерів і Пфанштилів¹¹¹.

у 1857 р. було організовано «Музичне товариство» та «Університетське співоче товариство». Керівником цих гуртків до 1863 р. залишався Ф.-Х. Бреннер, згодом товариства підпорядкувались «правлінню професорів і студентів». Діяльність гуртків фінансувалась виключно з коштів, отриманих від членських внесків¹¹². Університетське керівництво надало дозвіл використовувати актовий зал як приміщення для репетицій раз на тиждень. Учасники демонстрували свої вміння не лише в стінах університету, а й у церкві. У 1883 р. з'являються нові музичні гуртки «Літературно-музичне товариство» та «Burschenorchester», яке проіснувало короткий період. У 1905 р. українськими студентами засновано «Музично-драматичне товариство студентів малоросів», де переважав український репертуар¹¹³. Кількість членів досягла 55 осіб. Вони отримали право на організацію та проведення вистав, концертів, вечорів, спромоглися створити власну бібліотеку¹¹⁴. У 1908 р. розпочав роботу Юр'ївський студентський гурток любителів російської музики.

У 1893 р. викладання музики припинилось, коли вчитель музики в Дерптському університеті, відомий музикознавець А. фон Етлінген, переїздить до Німеччини. Його від'їзд був пов'язаний із запровадженням в університеті викладання навчальних дисциплін російською мовою. Зі штатного розпису зникла посада вчителя музики. Під свою опіку музичне життя в університеті в 1890-х рр., на громадських засадах, взяв професор фізичної географії та метеорології Б. Срезневський, син видатного діяча українського національно-культурного відродження І. Срезневського. Він організував студентський оркестр і доміг-

ся права використовувати приміщення закладу для проведення репетицій та певної матеріальної підтримки¹¹⁵.

Студенти Дерптського університету відвідували бали. Студент Г. Шульц залишив спогади про свою присутність на одному із заходів, де гості не лише танцювали, а й розважались, удосконалюючи той чи інший танець¹¹⁶. У перші роки існування університету молодь відвідувала бали в «Міщанському клубі», які часто закінчувались бійкою. Дослідник І. Посохов пояснює ці зіткнення своєрідним проявом процесу становлення студентської ідентичності, що тягне за собою зіткнення різних правил, традицій та цінностей¹¹⁷. У 1819 р. із метою уникнення зіткнень студентів і містян за розпорядженням Олександра І студентам заборонили приїздити на бали, організовані представниками нешляхетних станів. Наступного року через порушення такого рішення одного із студентів виключили з університету¹¹⁸. З другої половини 19 ст. ситуація кардинально змінилась. Студенти були не лише активними учасниками громадських заходів, але й полюбили влаштовувати власні бальні вечори. За спогадами колишнього студента університету Є. Дегена, корпоративні студентські бали перетворились на важливі громадські заходи міста. Бали проводились 2–3 рази на рік, запрошення на них охоче отримувала місцева еліта. Організовувались ці заходи німецькими асоціаціями. Представники російського студентства також влаштовували бали, але в тісних і брудних приміщеннях, куди приходили неохайно одягнуті люди. Ці розваги викликали інтерес у німецьких студентів, які відвідували свята з метою покепкувати над присутніми та влаштувати бійку¹¹⁹.

У Дерптському університеті з моменту виникнення закладу з'являються студентські корпорації, створені за принципом походження чи місця народження, які згодом трансформувались у земляцтва. Варто відмітити, що корпоративне життя студентів притаманне всім університетам Російської імперії. Однак студентські корпорації Дерпту залишались найбільшими й відтворювали традиції корпоративного життя німецьких університетів 18–19 ст. Найвідомішими студентськими асоціаціями були «Рутенія» та «Балтика». «Рутенія» об'єднувала російськомовних студентів. До цього земляцтва доєднувались і студенти із Наддніпрянщини. Так, популярним членом

¹¹¹ Воспоминания Юрия Арнольда... С. 117–118.

¹¹² Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 576.

¹¹³ Отчет о состоянии и деятельности ... за 1912 год... С. 192.

¹¹⁴ Ісаков С. Г. Українські студенти в Тартуському університеті... С. 79.

¹¹⁵ Jaan Ross. From the history of the University of Tartu... С. 210–211.

¹¹⁶ Dr. Bertram Baltische Skizzen... С. 175–178.

¹¹⁷ Посохов І. С. Студенти університетів Російської імперії ХІХ — початку ХХ ст. і місцеве суспільство. *Історичний архів*. 2010. Вип. 5. С. 39.

¹¹⁸ Петухов Е. В. Императорский Юрьевский... Т. 1. С. 286.

¹¹⁹ Деген Е. Воспоминания дерптского студента... С. 92.

корпорації був М. Косач, молодший брат видатної української поетеси Л. Українки, який перевівся на навчання до Дерптського університету після відрахування з Університету Св. Володимира через участь у студентських рухах. Він полюбляв ділитися захоплюючими розповідями із життя українських селян. Чудовий знавець української прози і поезії, М. Косач постійно декламував твори українських митців серед студентської молоді¹²⁰. Корпорація «Балтика» згуртовувала балтійських німців. Американська історикиня Р. Фрідман наголошує, що саме студентство Дерптського університету розповсюдило традиції створення студентських корпорацій у інших вищих навчальних закладах імперії. Студенти та випускники закладу переїздили із Дерпту до університетських міст, де ставали активними учасниками корпорацій¹²¹.

Як і в студентській культурі Німеччини, у житті вихованців Дерптського університету домінували дуелі та пивні об'єднання. Найактивніші учасники поєдинків і пивних змагань отримували спеціальні нагороди — хрести чи зображення пивного кухля з фольги або скла. Дуелі посіли помітне місце в житті члена корпорації, хоча й були заборонені університетськими правилами. У разі активної (дуелянт чи суддя поєдинку) чи пасивної (передача листа з викликом на дуель, недонесення керівництву про призначений поєдинок) участі в дуелі на її учасника очікував Військовий суд при Ризькому Ордонанс-гаузі¹²².

Члени корпорацій спеціально розробили правила проведення поєдинків. Майбутні дуелянти зобов'язувалися звернутися до студентського третейського суду гідності та виконати вирок суддів, які намагались примирити супротивників. Після розгляду справи учасники конфлікту за рішенням суду мали або вибачитись, або провести дуель. Під час поєдинку використовувались еспадрони, зрідка шаблі. Однак були випадки використання вогнепальної зброї¹²³. І. Белов чітко описує саму дуель: наявність секунданта у кожного дуелянта, участь посередника (*unpartenscher*), котрий рахував удари супротивників і спостерігав за правильним нанесенням їх (заборонялось наносити колючі випадки та бити раніше, ніж пролунає команда посередника). Дуель переважно тривала до першої крові¹²⁴. За правилами проведення корпоративних дуелей, кожний із учасників міг

зробити лише 7 ударів. Після закінчення поєдинку учасники сходяться та цілуються на знак примирення і пробачення всіх образ. Під час дуелі присутність лікаря обов'язкова. Кожна корпорація мала власного лікаря зі студентів медиків або залучала практикуючих лікарів, колишніх членів асоціації¹²⁵. Жодна дуель за час існування цих традицій не мала летального завершення.

Популярність дуелей як способу вирішити будь-яке непорозуміння змушувала студентів удосконалюватися в мистецтві володіння зброєю. Учасники корпорації свій ранок присвячували фехтбоденам (урокам фехтування), де старші студенти та гарні бійці на еспадах (дворучний меч) вчили молодих. Новачки навчалися під керівництвом фуксольдермана. Часто студенти отримували порізи, які гоїлися не один тиждень. І. Белов з вдячністю згадував про відвідування таких занять, що були гарною гімнастикою та надавали можливість отримати навички володіння зброєю, необхідні для проходження військової служби¹²⁶.

За спогадами І. Белова, члени корпорації часто проводили вечори, де під час чаювання вели інтелектуальні дискусії, при цьому уникали обговорення політичних питань. Деякі диспути могли тривати місяцями¹²⁷.

Варто згадати й про балагурські розваги студентів, про що ходили легенди. Молодь свідомо порушувала морально-етичні норми, сприймаючи це як своєрідний спосіб самовираження, виклик суспільству, спосіб вийти із-під контролю університетської інспекції та демонстрацію своєї корпоративної приналежності. При цьому правила чітко визначали, які дії студентів є протиправними і яке покарання має понести студент. Студента могли виключити з університету за пошкодження казенного чи приватного майна, вживання алкогольних напоїв, азартні ігри. Участь у вечірках, непристойна поведінка на вулиці, а саме крики, співи, відвідування трактирів та більярдних будинків, повернення додому після 11 години вечора карались відправкою до карцелу. Під кримінальну відповідальність студенти потрапляли в разі нанесення образи іншій людині чи зваблюванні порядної дівчини. Обов'язково відраховували юнаків, які знали про порушення, але не доповіли про них керівництву¹²⁸.

¹²⁰ Френкель З. Г. Записки и воспоминания... URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=100103&p=1

¹²¹ Friedman Rebecca Masculinity. Autocracy and the Russian University... С. 108.

¹²² Правила для учащихся .... С. 33–34.

¹²³ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет. Очерк, заметки и воспоминания юрьевского студента. Рига, 1904. С. 253.

¹²⁴ Белов И. Университет и корпорация (Отрывок из воспоминаний). URL: <https://bookchain.ai/read/belov-i-d/universitet-i-korporaciya/12200>

¹²⁵ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет... С. 253.

¹²⁶ Белов И. Университет и корпорация... URL: <https://bookchain.ai/read/belov-i-d/universitet-i-korporaciya/12200>

¹²⁷ Там же.

¹²⁸ Правила для учащихся... С. 28–35.

Студенти полюбляли проводити гучні гулянки, які сприймалися молоддю як своєрідний ритуал, що символізував єдність студентської корпорації. Так, М. Языков у своєму листі згадує про його присутність на такому заході, коли з 8 години вечора та до 2 години ночі більш ніж 90 студентів пили алкоголь і співали пісні, а потім голосно повертались додому¹²⁹. Нерідко такі гуляння завершувались бійками з поліцією та залученням військових¹³⁰.

О. Чумиков у своїй праці «Літопис забав і витівок Дерптських студентів 1803–1887» перерахував найулюбленіші розваги молоді, більш схожі на дебоші. Так, студенти могли увірватися до квартири й вимагати у власника надати дозвіл на оренду кімнат; полюбляли вибивати вікна в поліцейській дільниці через затримання студентів; часто група молоді приїздила до будинку, де організовувався бал, щоб ображати відвідувачок і насміхатись над ними; юнаки полюбляли носити із собою мотузкову ручну драбинку, щоб за її допомогою заглядати у вікна будинків і лякати господарів, а ще збиратися в дивних костюмах на площі і штовхати перехожих; деякі студенти дозволяли собі їздити на санях по місту, одягнувши маски, і лякати перехожих; могли образити чи закидати шапками викладачів¹³¹.

Цікавий випадок трапився з донькою журналіста Ф. Булгаріна, яка відмовилась танцювати із нетверезим молодим чоловіком на балу. У відповідь ображені студенти зупинили екіпаж і змусили дівчину танцювати на брудній вулиці біля карети¹³². Сам Ф. Булгарін, який здавав кімнати студентам, змушений був запровадити правила їхньої поведінки в приміщенні. Чоловік запропонував студентам підписати папірець із правилами, які забороняли хлопцям стріляти в кімнаті, у дворі, сараї та гумні, лазити через вікно, ходити з люльками у дворі, щоб не допустити пожежі. Цікаво те, що студенти відмовились завізувати документ і продовжили шукати нове житло¹³³.

Розваги студентів викликали подив у місцевого населення. Довго в місті обговорювали дивну

картину, коли 50 студентів верхи на 25 конях, з'єднаних між собою хвостами, вервечкою рухались з Дерпту до міста Валк¹³⁴.

Часто всі витівки студентів Дерптського університету залишалися безкарними. Це можна пояснити наявністю широких автономних прав студентських корпорацій та прагненням керівництва уникати скандалів. Крім того, місцеві жителі, які боялись помсти із боку студентів, воліли не звертати уваги на вчинки студентів, поготів, що саме обслуговування студентської молоді становило основне джерело прибутку містян.

Отже, студенти Дерптського університету спорт сприймали не лише як засіб вдосконалити фізичну форму і навички, але і як невід'ємну частину корпоративної культури. Спортивне життя набуває різних форм, а саме: навчальні заняття, що носили факультативний характер; самостійні заняття в корпораціях і міських фізкультурно-спортивних гуртках; організація студентських спортивних товариств й участь у міських спортивних заходах. Проте відсутність значної матеріальної підтримки з боку держави й громадськості призводили до ліквідації в університеті дисциплін спортивного спрямування.

Дозвілля та розваги студентів Дерптського університету варто розглядати як своєрідну форму збереження та демонстрації власної самобутності, усвідомлення молоддю характерних рис своєї спільноти, а також своєрідну форму протесту й намаганням вийти з-під контролю університетської інспекції. Попри існуючі заборони та досить жорсткі форми покарання порушників (кримінальна відповідальність, виключення з університету, карцер), студенти активно долучались до відпочинку, який суперечив загальноприйнятим суспільним нормам. Спроби керівництва вплинути на ситуацію не давали бажаного результату через намагання університетської адміністрації уникнути скандалів, чому й покривали студентські дебоші, та через пасивну поведінку містян, які отримували прибутки у сфері обслуговування вихованців Дерптського університету.

¹²⁹ Письма Н. М. Языкова к родным... С. 31–34.

¹³⁰ Там же. С. 134–135.

¹³¹ Чумиков А. А. Летопись забав и шалостей... С. 358–360.

¹³² Там же. С. 359.

¹³³ Салупере М. Ф. В. Булгарин в Лифляндии и Эстляндии. Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее : сборник статей / Сост. В. Бойков, Н. Бассель. Таллинн, 2000. С. 146–161.

¹³⁴ Красовский П. Юрьев и Юрьевский университет... С. 265.

REFERENCES

- Holovko, O. V. & Hrechenko, V. A. (2013). Derptska istoriko-pravova shkola (persha tretyna XIX st.). *Pravo i Bezpeka*, 4, 6–14 [in Ukrainian].
- Dehen, E. (1902). Vospomynaniia derptskaa studenta. *Mir Bozhyi*, 3, 71–105 [in Russian].
- Dr. Bertram (1873). Baltische Skizzen, oder, Fünzig Jahre zurück. Zweites Bändchen. Dorpat, 318 [in German].
- Friedman, Rebecca (2005). Masculinity, Autocracy and the Russian University, 1804–1863. New York: Palgrave Macmillan, 195 [in English].
- Isakov, S. (2005). Ukrainski studenty v Tartuskomu universyteti XIX – pochatok XX st. [Ukrainian Students at the University of Tartu in the nineteenth and early twentieth centuries]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 70–82 [in Ukrainian].
- Krasovskiy, P. (1904). Yuryev y Yuryevskiy universitet. Ocherk, zametky i vospomynaniia yuryevskogo studenta. Riga, 364 [in Russian].
- Kupchyk, O. (2023). Diialnist studentiv-ukraintsiv u Derptskomu universyteti na pochatku XX st. (za materialamy hazety «Rada») [Activity of Ukrainian Students at the University of Derpth at the beginning of the 20-th century (according to the materials of the newspaper «Rada»)]. *Yevropeiski istorychni studii / European Historical Studies*, 25, 38–48 [in Ukrainian].
<https://doi.org/10.17721/2524-048X.2023.25>
- Petukhov, E. (1902). Imperatorskiy Yuryevskiy, byvshiy Derptskiy, unyversytet za sto let ego sushchestvovaniia (1802–1902) [Imperial University of Yuryev, formerly Dorpat, for one hundred years of its existence (1802–1902)]. Yuryev, 1–2 [in Russian].
- Posokhov, I. (2013). Studentstvo universytetiv Rosiiskoi imperii XIX – pochatku XX st.: stanovlennia ta evoliutsiia subkultury [Students of the Universities of the Russian Empire of the 19th — early 20th centuries: Formation and evolution of subculture]. Kharkiv, 275 [in Ukrainian].
- Posokhov, I. (2010). Studenty universytetiv Rosiiskoi imperii XIX — pochatku XX st. i mistseve suspilstvo [Students of the Universities of the Russian Empire of 19th — early 20th centuries and the local society]. *Istorychnyi arkhiv*, 5, 38–43 [in Ukrainian].
- Ross, J. (2009). From the History of the University of Tartu late XIX — early XX centuries (episodes related to the study of music). *Tuna*, 1, 208–227 [in English].
- Salupere, M. (2000). V. Bulgarin v Lifliandii i Estliandii [Bulgarin in Livonia and Estland]. *Russkie v Estonii na poroge XXI veka: proshloe, nastoiashchee, budushchee*, sbornyk statei, Tallinn, 146–161 [in Russian].
- Sokolova, N. (2018). Fakhova pidhotovka studentiv u Derptskomu universyteti (1803–1917 rr.) [Vocational Training of Students at Tartu University (1803–1917)]. *Chasopys ukrainskoi istorii / Journal of Ukrainian History*, 37, 102–109 [in Ukrainian].
<https://drive.google.com/file/d/1V6AydrBalf4WYtmdwKDyYQQPmiVuo3c4/view>
- Sokolova, N. (2017). Medalni roboty studentiv istoryko-filolohichnoho fakultetu imperatorskoho Derptskohu universytetu (1803–1917 rr.). [Student Work Medal of History and Philology of the Imperial University of Tartu (1803–1917)]. *Chasopys ukrainskoi istorii / Journal of Ukrainian History*, 36, 105–112 [in Ukrainian].
http://www.library.univ.kiev.ua/ukr/host/viking/db/ftp/univ/chui/chui_2017_36.pdf
- Tahnas, A., & Maepalu, E. (1981). Raskejoustiku ja vehklemise arengust Tartu ulikoolis. *Tartu ulikooli ajaloo kusiimusi*, Tartu, XII, 170–173 [in Estonian].
- Chumykov, A. (1890). Letopis zabav i shalostei Derptskich studentov 1803–1887 [Chronicle of Amusements and Pranks of Students of Dorpat 1803–1887.]. *Russkaia staryna*, 2, 341–370 [in Russian].

Дата надходження до редакції: 10.02.2025.

Дата схвалення до публікації: 20.02.2025.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)